

LECTIO PRAECURSORIA

Liisa Vuonokari-Bomström

Itä-Karjalan sotasaalisarkisto miehityshallinnon välineenä ja Suur-Suomen rakentajana 1941–1944

Liisa Vuonokari-Bomström, Turun yliopisto, lmvuon@utu.fi

Eräänä helluntain aattona joukko upseereita ja muutama siviili kokoontui juhliin Karjalan sosialistisen Neuvostotasavallan pääkaupungissa Petroskoissa. Juhlien päätteeksi ikkunat suljettiin huolellisesti, jotta ääniä ei kuuluisi ulos ja kajautettiin yhteislauluna Neuvostoliiton silloinen kansallislaulu Kansainvälinen – Työn orjat sorron yöstä nouskaa. Erikoiseksi tilanteen tekee se, että vuosi oli 1942 ja Petroskoi oli suomalaisten miehittämä. Upseerit eivät silti olleet puna-armeijan partisaaneja vaan suomalaisen miehityshallinnon edustajia Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnan tiedusteluosastosta.

190

Yhteislaulun viritti Pentti Renvall, joka johti tiedusteluosaston arkisto- ja kirjastotyötä. Myöhemmin samana vuonna hänen johtamansa osa osastoa sai nimen sotasaalisarkisto. Hän oli työtovereitaan huvittaakseen pitänyt Kansainvälisestä runoanalyysin, jossa hän pyrki osoittamaan, että laulu oli oikeastaan neuvostovastainen, olivathan Neuvostoliiton asukkaat Stalinin kaudella mitä suurimmassa määrin olleet työn orjia, joiden oli nyt aika nousta sorron yöstä. Vihollisen kansallislaulun varastaminen kuului Renvallin mukaan tiedusteluosaston virkatehtäviin. Sen työntekijöitähän kutsuttiin pilkkanimellä siviilinyysijät ja osaston tehtävänä oli kaikkien hengentuotteiden varastaminen.

Toisessa yhteydessä Renvall kuvasi päiväkirjassaan omaa rooliaan Petroskoissa Äänislinnan maakunta-arkistonhoitajaksi, ja kolmannessa kuvauksessa, joka on kirjoitettu syksyllä 1944, kun miehitetyltä alueelta oli pitänyt lähteä, Renvall väitti, että sotasaalisarkiston tehtävä oli ollut vain pelastaa miehitetyn alueen arkistot ja kirjastot tuhoutumiselta sodan jaloissa.

Mitä sotasaalisarkisto siis oli? Hengentuotteiden varastamista? Maakunta-arkiston perustamista? Kulttuurinsuojelua vai jotain muuta? Tätä olen väitöskirjassani tutkinut.

Sotasaalisarkisto toimi Suomen miehittämässä Petroskoissa lokakuusta 1941 kesäkuuhun 1944. Sen tehtävänä oli koota kaikki miehitetyltä alueelta löytyvä asiakirjat ja kirjat ja varmistaa niiden säilyminen. Suurin osa löydetyistä aineistoista kuljetettiin Petroskoin valtionyliopiston rakennukseen, jossa sotasaalisarkisto toimi. Sotasaalisarkisto oli osa Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnan tiedusteluosastoa, jonka tehtävänä oli tuottaa tietoa miehityshallinnon käyttöön. Sitä johti koko Petroskoin miehityksen ajan Pentti Renvall, jolla oli yhdessä tiedusteluosaston ensimmäisen päällikön Reino Castrénin kanssa merkittävin vaikutus siihen, millaiseksi sotasaalisarkiston toiminta muodostui.

Kun lähdetään selvittämään sotasaalisarkiston syntyjuuria, se pitää ensin laittaa koko toisen maailmansodan kontekstiin. Sotasaalisarkiston perustaminen oli pohjimmiltaan seurausta siitä, että Saksa käynnisti hyökkäyksen Neuvostoliittoon. Suomi liittyi tähän hyökkäykseen kesällä 1941 ja valtasi

Kuva 1. Kirjoja siirretään Petroskoissa 7.10.1941. SA-kuva-arkisto

osia Neuvosto-Karjalasta. Itä-Karjalan miehityshallinto oli suomalaisten käsissä, mutta sen menestymisen edellytyksenä oli Saksan sotamenestys. Unelma Suur-Suomesta olisi voinut toteutua vain, jos Saksa olisi voittanut sodan.

Sotasaalisarkiston ymmärtämistä auttaa myös, kun huomio sen, että se oli organisaationa varsin tyypillinen. Miltei kaikilla toisen maailmansodan rintamalla toimi sodan ja sen jälkiselvittelyjen aikana yksi tai useampia organisaatioita, joiden tehtävä oli koota vihollisen siviililuonteisia asiakirjoja talteen. (3.35) Tämä johtuu arkistojen keskeisestä merkityksestä hallinnan välineenä ja niiden symboliarvosta historian lähteenä. Itä-Karjalan sotilashallintoesikuntakin nosti miehittävän alueen arkistojen kokoamisen kolmannelle sijalle, kun se lähetti heinäkuussa 1941 muistion kiireellisimmistä hallinnollisista tehtävistä miehittävällä alueella. Sotasaalisarkistolle myönnettiin koko miehityksen ajan huomattavan paljon resursseja, joista oli pulaa – työvoimaa, kuljetusvälineitä ja tiloiksi Petroskoin valtionyliopiston rakennuksen, joka oli kaupungin suurimpia ehjänä säilyneitä rakennuksia. Toisaalta taas sotasaalisarkisto joutui neuvottelemaan näistä resursseista ja asemastaan läpi miehityksen. Ensimmäistä sotilashallintokomentajaa V. A. Kotilaista ei arkistotyö lähteiden perusteella kiinnostanut, eikä hän nähnyt siinä sellaisia hyötyjä, että siihen kannattaisi käyttää sotilashallinnon voimia. Se, että sotasaalisarkisto silti toimi läpi miehityksen kertoo toisaalta vahvoista henkilöistä, ennen kaikkea Reino Castrénista ja Pentti Renvallista, jotka onnistuivat ajamaan sitkeästi arkiston asemaa ja ennen kaikkea siitä, että sotasaalisarkiston asemalle haettiin ja saatiin tukea miehityshallinnon ulkopuolelta. Keskeisiä tukijoita olivat sota-arkisto, valtionarkisto ja Helsingin yliopiston kirjasto. Olenkin osoittanut väitöskirjassani, että sotasaalisarkistoa ei kannata tarkastella vain miehityshallintoon liittyvänä asiana. Sen perustaminen oli luontevaa jatkoa arkistolaitoksen kehitykselle sotien välisenä aikana.

Miehitettyä aluetta hallitsemaan asetettiin Itä-Karjalan sotilashallintoesikunta, jolla oli kaksiosainen tehtävänkuva. Sen piti saada mahdollisimman nopeasti miehitetyn alueen siviilien jonkinlainen normaali arki käyntiin ja samalla valmistella sitä, että alue olisi rauhan tultua helppo liittää Suomeen. Vaikka Suomi ei virallisesti myöntänyt, että sodan tavoitteena on aluelaajennuksia ja keskustelua aiheesta pyrittiin siivoamaan julkisuudesta jo syksyllä 1941, miehitetyllä alueella Suur-Suomen ajatusta pidettiin yllä koko miehityksen ajan. Vaikka ylin sodanjohto olisikin luopunut ajatuksesta miehitetyn alueen pitämisestä viimeistään Stalingradin taistelun jälkeen keväällä 1943, niin miehitetyllä alueella tämä näkyi vain rajoitetusti. Epäkansalliseksi määriteltyjen asemaa alettiin hiljalleen parantaa ja esimerkiksi maanjakosuunnitelmat laitettiin odottamaan parempia aikoja, mutta toisaalta esimerkiksi sotasaalisarkistossa tulevan Äänislinnan maakunta-arkiston ja keskuskirjaston tarpeisiin hyödyttömäksi katsottuja kirjoja lähetettiin paperitehtaiden raaka-aineiksi vielä keväällä 1944 ja Itä-Karjalan opettajaleirillä, jota olen aiemmin tutkinut, koulutettiin karjalaisia opettajia Suur-Suomen tarpeisiin aivan miehityksen loppuun saakka. (6.25)

Esitän väitöskirjassani, että osittainen selitys tähän löytyy polkuriippuvuuden käsitteen avulla. Koska miehityshallinto perustettiin kesällä 1941 ajatukselle alueen myöhemmästä liittämisestä Suomeen oli Saksan sotatilanteen heikennyttyäkin helpompaa jatkaa toimimista sen pohjalta, kuin yrittää löytää uudenlainen tapa hallita aluetta. Joillekin miehityshallinnon toimijoille kyse vaikutti olleen myös siitä, että heidän oli yksinkertaisesti mahdotonta uskoa Suomen häviöön sodan lopputuloksena. Joillekin kyse oli uskosta siihen, että Jumala, joka määrää kansoille asumisen rajat oli tarkoittanut Suur-Suomen toteutuvaksi, toisilla usko luonnolliseksi ajateltujen rajojen toteutumisen vääjäämättömyyteen tuli jostain muualta, mutta oleellista on kuitenkin huomata, että miehitysaikaa voi ymmärtää vain tavoitteena olleen Suur-Suomen näkökulmasta.

192

Tämä ennen kaikkea siksi, että sen pohjalta tehtiin miehityksen alussa päätös jakaa alueen asukkaat kahteen ryhmään oletetun alkuperän perusteella. Miehityshallinnon näkökulmasta miehitetyllä alueella asui kaksi väkijoukkoa. Kansalliseksi määritellyt, joista piti saada tulevan Suur-Suomen hyviä asukkaita, ja epäkansalliseksi määritellyt, jotka oli tarkoitus siirtää pois alueelta Saksan hallitsemille alueille, kunhan Saksa etenisi tarpeeksi pitkälle. Miehityshallinnon toimenpiteet suunniteltiin lähtökohtaisesti kansalliseksi määriteltyjä varten, epäkansalliseksi määritellyt henkilöt olivat miehityshallinnon näkökulmasta häiriötekijä, johon tuli uhrata mahdollisimman vähän resursseja. Osa heistä eristettiin keskitysleireihin ja vapaiksikin jätetyille annettiin pienemmän korttiannokset, maksettiin pienempää palkkaa työstä, heille ei järjestetty samanlaista terveydenhuoltoa tai koululaitosta kuin kansalliseksi määritellyille alueen asukkailla ja niin edelleen.

Tutkimukseni tärkein lähtöoletus oli se, että mitään suomalaisen miehityshallinnon osa-alueita ei voi tutkia ottamatta huomioon kansallisuuksien erottelupolitiikkaa. En halunnut tutkia sotasaalisarkistoa vain Renvallin sodan jälkeen toivomalla tavalla kulttuurinsuojelun näkökulmasta tai keskittymällä siihen, miten arkisto toimi suhteessa miehitetyn alueen kansalliseksi määriteltyihin asukkaisiin, vaan pyrin käyttämään kaikki lähteiden tuomat mahdollisuudet nostaa esille sotasaalisarkiston epäkansalliseksi määritellyn työvoiman, joka teki suurimman osan sotasaalisarkiston ruumiillisesta työstä ja josta iso osa oli keskitysleirivankeja.

Heidän osuutensa korostamiselle oli tutkimuksen eettisyyteen liittyviä perusteita, mutta katseen tarkentaminen sotasaalisarkiston epäkansalliseksi määriteltyyn työvoimaan tuotti myös tutkimuksellisesti kiinnostavia huomiota. Yksi havainnoistani oli se, että miehityshallinnon suomalaista henkilöstöä olisi kiinnostavaa tutkia kahdesta eri suunnasta. Ilmeinen näkökulma on tarkastella sitä, millaiseksi miehityshallinnossa toimineet henkilöt tekivät miehityksen, mutta voisi tarkastella myös sitä, mitä miehityshallinnossa toimiminen teki ihmiselle. Seuraava esimerkki valaisee, mitä tarkoitan. Pentti

Renvall kirjoitti toukokuussa 1942 päiväkirjaansa tapauksesta, jossa hän oli huomannut sotasaalisarkiston käyttämän Petroskoin valtionyliopiston lämmittäjän penkovan asiakirjoja. Päiväkirjasta ei käy ilmi oliko lämmittäjä keskitysleirivanki vai vapaana asuva, mutta joka tapauksessa hän oli miehityshallinnon epäkansalliseksi määrittelemä ja Renvallin oletuksen mukaan venäläinen. Renvall kirjoitti:

”Annoin korville lämmittäjää, jonka tapasin asiakirjoja penkomasta ja viittasin puukkeooni, jos tapaus toistuu. Jolloin tämä heittäytyi polvilleen maahan eteeni ja alkoi lyödä otsaansa lattiaan, nousi ylös ja toisti neljästi saman seremonian. Siinä seisoin kuin joku Dshingis-Kaani alamaisensa edessä ja kai se halveksunta, jota tunsin oli samanlaista, mitä Dshingis-Kaani on mahtanut tuntea.”

Miehitysajan Itä-Karjala oli ikään kuin luokkayhteiskunta, jonka huipulla olivat suomalaiset miehityssotilaat, joiden aseman turvasi armeijan väkivaltamonopoli alueella. Renvallin tämä asetelma sai ajoittain tuntemaan itsensä Dshingis-kaaniksi ja käyttäytymään sen mukaan.

Kun yritin löytää mahdollisimman paljon jälkiä miehitetyn alueen epäkansalliseksi määritellyistä henkilöistä lähteissäni, tulin myös kiinnittäneeksi huomiota siihen, mistä he lähteissä puuttuivat. Näiden aukkopaiikkojen huomaaminen olisi tärkeää kaikessa miehityshallinnon tutkimuksessa. Väitänkin että jos tutkii esimerkiksi suomalaisten karjankielisille lapsille järjestämää koulua, tutkimustulos jää vaillinaiseksi, jos ei kiinnitä huomiota siihen, ketkä luokkakuvasta puuttuvat? Missä lasten venäjänkieliset ikätoverit ja mahdollisesti vapaa-ajan leikkitoverit olivat samaan aikaan? Sotasaalisarkiston kohdalla venäjänkielinen kulttuuri ja historia puuttui ennen kaikkea suunnitelmissa arkiston tulevaisuudesta. Alueen venäläinen ja venäjänkielinen kulttuuri oli tarkoitus ottaa kontrolliin ja järjestää sotasaalisarkiston hyllyillä osaksi menneisyyttä.

Sotasaalisarkiston toiminta päättyi, kun Suomi vetäytyi Neuvosto-Karjalasta ja sotasaalisarkiston Suomeen siirretyt kokoelmat palautettiin Neuvostoliittoon. Miehityksen päättymisen jälkeen tapahtui kuitenkin vielä jälkinäytös, joka havainnollistaa erityisen hyvin sitä, millaisia merkityksiä arkistoilla on. Syksyllä 1944 sotasaalisarkiston kokoelmat olivat vielä Suomessa ja Pentti Renvall armeijan riveissä. Renvallia huolesti kaksi asiaa: kun sotasaalisarkiston kokoelmat palautettaisiin Neuvostoliittoon, ne eivät enää olisi suomalaisten tutkijoiden käytettävissä, ja toisaalta, jos Neuvostoliitto miehittäisi Suomen, voisi sotasaalisarkiston oman virka-arkiston sisältö olla vaarallinen sen aikaisemmille työntekijöille. Niinpä Renvall kehitti kaksiosaisen suunnitelman. Ensinnäkin hänen tärkeimmäksi arvioimansa osat sotasaalisarkiston kokoelmista tuli mikrofilmata ja nämä ja sotasaalisarkiston virka-arkisto viedä turvaan Ruotsiin. Arkistojen kuljetus Ruotsiin toteutui osana operaatio Stella Polarista ja Ruotsissa arkistolaatikat sijoitettiin talletuksena Ruotsin valtioneuvostoon. Luovutusasiakirjaan kirjattiin, että arkistot sai luovuttaa vain ne tallettaneille henkilöille, joiden joukossa olivat Renvall ja Castrén tai ”till fullt auktoritativa organ för det fria Finland”. Jos Suomi olisi miehitetty tai valtaan olisi noussut kommunistihallinto, ei arkistoja olisi luovutettu sen edustajille. 20 vuotta jatkosodan päättymisen jälkeen tilanne katsottiin tarpeeksi turvallisiksi ja arkistot haettiin takaisin Suomeen ja sijoitettiin Sota-arkistoon, toki ei vielä yleiseen käyttöön. Mikrofilmit oli ilmeisesti tuotu Suomeen jo paljon aikaisemmin ja niitä on Tasavallan presidentin arkistosäätiön kokoelmissa.

Sotasaalisarkiston jälkinäytös kertoo sekä arkistojen vaarallisuudesta että niiden merkityksellisyydestä. Niiden pelättiin olevan väärissä käsissä jopa hengenvaarallisia, mutta toisaalta niitä ei haluttu tuhota, koska niin tekemällä olisi menetetty Suur-Suomen ja sotasaalisarkiston tekemän työn lisäksi myös mahdollisuus kirjoittaa myöhemmin sen historiaa sen itse tuottamien lähteiden pohjalta.

Ennen kaikkea sotasaalisarkiston henkilökunnan toiminnassa sodan aikana ja sen jälkeen näkyy usko siihen, että pääsy arkistolähteisiin on välttämätön edellytys sille, että yksilöllä tai kansakunnalla on mahdollisuus kirjoittaa historiantulkintansa omista lähtökohdistaan käsin.

Palataan lopuksi alussa esittämäni kuvaan sotasaalisarkiston henkilökunnasta viettämässä helluntaiaaton juhlaa. Suomalaiset miehittäjäjoukkojen sotilaat karnevalisoimassa vihollisen kansallislaulua miehitettyssä kaupungissa ei ole kuva, joka suomalaisille tyypillisesti nousee mieleen, kun puhutaan jatkosodan historiasta. Sen ei myöskään tarvitse olla ainoa mielikuva, mikä siitä nousee. Venäjällä näemme huonon esimerkin, mitä seuraa siitä, kun valitaan yksi totuus ja näkökulma historiaan ja sovitetaan tosiasioita sen mukaiseksi. Myös Suomen miehityspolitiikka on valjastettu viime aikoina Venäjällä voimakkaasti historiapolitiikan välineeksi. Kun aloitin sotasaalisarkiston tutkimista vuosia sitten, en ajatellut aiheen olevan ajankohtaisesti poliittinen tai väitöskirjani puheenvuoro historiapolitiikasta. Sellainen siitä on kuitenkin väistämättä tullut. Siksi ajattelin päättää tämän lektion toteamalla, että tutkimukseen perustuva keskustelu on vahvin ase Venäjän propagandaa vastaan ja toivon, että tämä väitöskirja tarjoaa välineitä siihen keskusteluun.

FM Liisa Vuonokari-Bomströmin Suomen historian alan väitöskirja ”Itä-Karjalan sotasaalisarkisto miehityshallinnon välineenä ja Suur-Suomen rakentajana 1941-1944” tarkastettiin Turun yliopistossa 21.2.2025. Vastaväittäjänä toimi dosentti Ville Kivimäki (Suomalaisen Kirjallisuuden Seura) ja kustoksena professori Kirsi Vainio-Korhonen (Turun yliopisto).

Väitöskirja on luettavissa sähköisesti osoitteessa: <https://urn.fi/URN:ISBN:978-952-02-0016-9>